ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

वैदिकभाषायामुपसर्गाणां व्यवहार:

ड. गगनचन्द्रदे

प्रबन्धसारः

संस्कृतसरस्वत्या वेदमयी वाणी, देववाणी, आदिभाषा इत्यादीनि नामानि सन्ति।संस्कृतभाषायामादिमा ग्रन्था वेदा निबद्धाः सन्ति। "आदौ वेदमयी दिव्या" इति महाभारतवचनानुसारं संस्कृतभाषा "वेदमयी वाणी" इत्युच्यते। "देवीं वाचमजनयन्त देवाः" (ऋ.सं.-८/१००/११) इति ऋग्वेदीयमतानुसारम् इयं भाषा "दैवी वाणी" इत्यप्युच्यते। भाषाया द्विविधं रूपं भवति-लौकिकभाषारूपं वैदिकभाषारूपञ्च। पाणिनीयव्याकरणशास्त्रे लौकिकानां वैदिकानाञ्च शब्दानां विवेचनं क्रियते इति पतञ्जलिना महाभाष्ये प्रतिपादितम्।संहिताकाले लोकभाषास्वरूपं किमासीदिति_स्पष्टतया न किञ्चित् वक्तुं पार्यते।

संस्कृतभाषायां सम्पूर्णशब्दराशिर्नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुर्धा विभक्तो दृश्यते। ऋग्वेदसंहितायां पदविभागस्य बलवत्तरं प्रमाणमुपलभ्यते।तद्यथा-

"चत्वारि वाक्यपरिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥ (ऋ.सं.- १/१६४/४५)

संस्कृतवाङ्मयस्य विविधशास्त्रेषूपसर्गशब्दो नानाविधेष्वर्थेषु व्यवहारो दृश्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य प्रस्तावनायामुव्वटाचार्येण प्रतिपादितम्।यत्-"अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतोऽर्थः। विशेषार्थास्त्वनन्ता एव। महाभाष्ये पतञ्जलिना उक्तम्-

"को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम्।" (म.भा.-२/१/१)

वैदिकभाषायामुपसर्गाणां व्यवहारः कीदृशः परिलक्ष्यते? अर्थात् (१) वैदिकभाषायामुपसर्गाणां प्रयोगः, (२) वैदिकभाषायां पादपूरणार्थका उपसर्गाः, (३) वैदिकभाषायां वीप्सामूलका उपसर्गाः, (४) वैदिकभाषायां प्रादयो भिन्ना उपसर्गाः, (५) वैदिकसाहित्ये धात्वर्थे उपसर्गाणां प्रयोगः इत्यादि विषये प्रबन्धेऽस्मिन् आलोच्यते।

भाषासङ्घटकतत्त्वानां सङ्कलने, उच्चारणे, निर्धारणे, संख्याने च यादृशी तत्त्वबुभुत्सैकतानता दृश्यते वैदिकवाङ्मया-र्णवे, न तादृशी अभिनिवेशिनी तत्त्वदृष्टिः अवलोक्यतेऽन्यासु भारोपीयासु भाषासु। महाकविकालिदासेनोक्तं यत् –

"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्॥"[1] इति पद्धतिमधिकृत्य आधुनिकभारोपीयभाषा- सरिन्मुखेन वैदिकवाङ्मयार्णवं प्रवेष्टुमवगाहितुं वा पार्यते। ख्रीष्टशताब्दीतोऽष्टसहस्राब्दीतः प्राक् प्रवाहितो वैदिकवाङ्मयार्णवः प्राच्याधुनिकभारोपीय-भाषामयीषु धारासु शतधा विभज्यमानोऽप्यजस्ररूपेण स्वकीयां मौलिकीं स्रोतोवहतां प्रख्यापयति संस्कृतभाषामुखेन। एवंविधायां संस्कृतभाषा-यामाविष्कृताः सर्वा ज्ञानशाखा: स्वीयामात्मोपलब्धिं प्रथयन्ति वैदिकसाहित्ये। पारिषत्कृतेरपि शब्दसाध्व-साधुविज्ञानस्य, अर्थराशेः, सङ्कोचविस्तरस्य, वर्णागमस्य, वर्णविकारस्य, वर्णनाशस्य, वर्णविपर्ययस्य, धात्वर्थस्य, धात्वर्थातिशयस्य च तत्त्वपार्यवसानिको निर्णयस्तत एवोररीक्रियते। वस्तुत: सर्वविद्यायां निर्णयानां कृते श्रुतिस्तु स्वत: प्रमाणभूतैव।

संस्कृतभाषायां सम्पूर्णशब्दराशिः नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुर्धा विभक्तो दृश्यते। ऋग्वेदसंहितायां पदविभागस्य बलवत्तरं प्रमाणमुपलभ्यते। तद्यथा –

"चत्वारि वाक्परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥"[2]

निरुक्तकारेण प्रतिपादितम् "कतमानि तानि चत्वारि पदानि – नामाख्यातोप-सर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः।"[3] महाभाष्य-कारेण तदेव समर्थितम्। यत् – "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि

[1] रघुवंशमहाकाव्यम् - ३/२८।

[2] ऋग्वेदसंहिता - १/१६४/४५।

[3] निरुक्तम् - १३/९॥

पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च”[4]। तत्र उद्योतकारेण प्रतिपादितं यत् – “नामाख्यातेति - नामशब्देन सुबन्तं, नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः। आख्यातं तिङन्तम्। उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन”[5]।

संस्कृतवाङ्मयस्य विविधशास्त्रेषु उपसर्गशब्दस्य नानाविधेष्वर्थेषु व्यवहारो दृश्यते। उप + सृज् + घञ् = उपसर्गः। उपसृज्यते इत्युपसर्गः। अथवा उपसृजतीत्युपसर्ग इति व्युत्पत्तिः। आचार्यसायणाचार्येण ऋग्वेदभाष्ये उक्तम् - “प्रागुपसृजत आख्यातपदस्येत्युपसर्ग:”[6] इति। दुर्गाचार्य्यस्त्वन्यथैव व्याकरोति उपसर्गशब्दं निरुक्तव्याख्यायाम् “उप उपगृह्य आख्यातं तस्यैवार्थविशेषं सृजन्तीत्युपसर्गाः”[7] इति। नाट्यशास्त्रेऽपि उपसर्गशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाषाशास्त्र-सम्मता दृश्यते –

“प्रातिपदिकार्थयुक्ता धात्वर्थानुपसृजन्ति ये स्वार्थे।
उपसर्गा ह्युद्दिष्टास्तस्मात्संस्करतस्तस्मिन्॥”[8]

अर्थात् प्रातिपदिकार्थसहिता एत उपसर्गा धात्वर्थान् स्वार्थे उपसृजन्ति अतिरिक्तमर्थविम्बं प्रोद्भावयन्त्युत्पादयन्ति वा। प्रमाणयति च व्याख्यामिमाम् अभिनवगुप्ताचार्यः “धात्वर्थानुपसृजन्ति उपरागेणान्यादृशान् कुर्वन्ति। तेनोपरागेण प्रातिपदिकार्थस्य युक्तसम्बन्धे प्रकरोतीति हि शब्दः” इति। निरुक्तस्य महेश्वरव्याख्यायामुपसर्गशब्दो व्याख्यातुकामेन महेश्वरेणोक्तम् “उपेत्य नामाख्यातयोरर्थस्य विशेषं सृजन्ति उत्पादयन्ति इत्युपसर्गा:[9] इति।

उपसर्गः – “धातो: पूर्ववर्त्तिविंशति-संख्यकप्राद्यव्ययम्। यथा – प्र, परा, अप्, सम्, नि, अव, अनु, निर्, दुर्, वि, अधि, सु, उत्, परि, प्रति, अभि, अति, अपि, उप, आङ्। अस्य प्रमाणम् –

“निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गास्तु प्रादयः।
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे॥”[10]

उव्वटाचार्येण प्रतिपादितं यत् – “अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतोऽर्थः। विशेषार्थास्त्वनन्ता एव”[11] इति। शौनकोऽपि बृहद्देवतायां वक्ति यत् –

“उपसर्गास्तु विज्ञेयाः क्रियायोगेषु विंशतिः॥
विवेचयन्ति ते त्वर्था नामाख्यात-विभक्तिभिः॥”[12]

अर्थात् क्रियायागे उपपन्ना उपसर्गा विंशतिः, किन्तु तेषामर्थास्त्वनन्ता एव। यतो हि नामाख्यातविभक्तिभिस्तैर्नवनवा अर्था उद्भाव्यन्ते। अत एव पतञ्जलिना उक्तम् – “को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्यय-निपातानामर्थानादेष्टुम्”[13]। उपसर्गाः त्रिधा। यथा – “धात्वर्थं बाधते कश्चित्”। यथा आदत्ते। “कश्चित्तमनुवर्तते” यथा - प्रसूते। “तमेव विशिनष्ट्यन्य:” यथा – प्रणमति। “उपसर्गगतिस्त्रिधा”[14]। अपि च मुग्धबोधटीकाकार-दुर्गादासेन उक्तम् –

“उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
नीहारहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्॥”[15]

(क) वैदिकभाषयामुपसर्गाणां प्रयोगः

१) “ते प्राग्धातोः” (१.४.८०), २) “छन्दसि परेऽपि” (१.४.८१), ३) “व्यवहिताश्च” (१.४.८२) अर्थात् उपसर्गा धातो: प्राक् प्रयोक्तव्याः। प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यभ्यनुज्ञायन्ते। न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किञ्चिदस्ति। केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञाप्यते। व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञका: छन्दसि दृश्यन्ते।

१. छन्दसि पूर्वप्रयोगस्योदाहरणम्। यथा

)i) प्रयाह्यच्छतो यविष्ठा। प्र + या = प्रयाहि। ऋग्वेदः - 10.1.7

(ii) यथा नकुलो विच्छिद्य संदधात्यहिं पुनः। सम् + धा = संदधाति। शौनकीयसंहिता – 6.139.5 (iii) यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा।अव + यज् = अवयजामहे। माध्यन्दिसंहिता – 3.45 (iv) तदधेदमृभवो नानुगच्छथ। अनु + गम् = अनुगच्छथ। ऋग्वेदः - 1.161.11

(V) उष आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः।आ + भा = आभाहि। ऋग्वेदः - 1.48.9

(vi) अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति। उद् + पत् = उत्पतन्ति। ऋग्वेदः - 1.164.47

(vii) न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य।अपि मृष् = अपिमृष्ये। कौथुमसंहिता – 2.1799

(viii) प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान्त्स्वाहा॥ उप या = उपयाहि। माध्यन्दिनसंहिता – 8.20

(ix) यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषम्। वि चट् = विचरन्ति। कौथुमसंहिता – 1.373

(x) ज्यावाजं परिणयन्त्याजौ। परि णी = परिणयन्ति॥ ऋग्वेदः - 3.33.24

२. छन्दसि परप्रयोगस्योदाहरणम्। यथा

)i) क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये। वृज् + अपि = वृञ्जन्त्यपि। ऋग्वेदः - 6.3.2

(ii) येना हंसि न्याउत्रिणं तमीमहे। हन् + नि = हंसि नि। कौथुमसंहिता – 1.394

(iii) इन्द्रस्य वोचं प्रकृतानि वीर्या। वच् + प्र = वोचं प्र। ऋग्वेदः - 2.21.3

---

4 महाभाष्यम् पस्पसाह्निकम् – पृ.३।
5 महाभाष्यम् पस्पसाह्निकम् उद्योत: – पृ.३१।
6 ऋग्वेदसंहिता – सायणभाष्यम् - १/१६४/४५।
7 निरुक्तम्-दुर्गाव्याख्या - १/१/३।
8 नाट्यशास्त्रम् - अभिनवगुप्तव्याख्या - १४/२६।
9 निरुक्तम्-महेश्वरव्याख्या - १/१/३।
10 शब्दकल्पद्रुमः-प्रथमकाण्डः – पृ.२३१।
11 शुक्लयजुर्वेदस्योव्वटाचार्यप्रस्तावना।
12 बृहदेवता – २/९/६।
13 महाभाष्यम् – २/१/१।
14 जैनशाकटायनीयधातुपाठः – १२।
15 मुग्धबोधव्याकरणम्-दुर्गादास – पृ.१९।

ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

(iv) परैणान्देवः सविता ददातु परा। दा + परा = ददातु परा॥ शौनकीयसंहिता – 8.3.16

(v) हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातिम्। बाध् + परि = बाधते परि। कौथुमसंहिता – 1.540

(vi) यजत्येव द्विषो देवानामव द्विषः। यज् + अव = यजति अव। शौनकीयसंहिता – 20.67.1

(vii) वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये। सद्‌ + अधि = सीदन्नधि। ऋग्वेदः - 1.85.7

(viii) याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः। नी + अति =अनयत् अति। माध्यन्दिनसंहिता - 10.1

(ix) यमदीषामदो मनस्तदैतूप मामिहा। इ + उप = एतु उप। शौनकीयसंहिता – 19.52.4

(x) मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः। स्फर् + निस् = अस्फुरत् निस्। ऋग्वेदः - 2.11.9

३. छन्दसि व्यवहितप्रयोगस्योदाहरणम्। यथा

)i) उप ये त्वा गृणन्ति वन्हयः। उप + गृ = उप... गृणन्ति। ऋग्वेदः - 1.48.12

(ii) वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही। वि + धा = वि...दधे माध्यन्दिनसंहिता - 5.14

(iii) परित्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि। परि + धी = परि धीमहि। शौनकीसंहिता – 8.3.22

(iv) कुवितमस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहागमत्। प्र + गम् = प्र.......गमत्॥ ऋग्वेदः – 6.45.24

(v) याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप। परा + वप् = परा...वप। माध्यन्दिनसंहिता – 16.9।

)vi) सं त्वा दधामि पृथिवीं पृथिव्या। सम् + धा = सं.........दधामि। शौनकीयसंहिता – 12.3.23।

)vii) अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति। अनु + मद् =अनु......मदन्ति। ऋग्वेदः - 1.162.7।

)viii) निर्गा अकृन्तदोजसा। निर् + कृत = निर......अकृन्तत्। कौथुमसंहिता – 1/585।

)ix) आ च परा च चरति। आ + चर् = आ.......चरति। शौनकीयसंहिता – 7.9।

)x) अभि त्वा पूर्वऽपीतये सृजामि सौम्यं मधु। अभि + सृज् =अभि......सृजामि। ऋग्वेदः - 1.19.9।

(ख) वैदिकभाषायां पादपूरणार्थका उपसर्गा:

"प्रसमुपोद: पादपूरणे")8.1.6) एषां द्वे स्त: पादपूरणे (सि.कौ.) प्र सम् उप उद् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतः, द्विर्वचनेन चेत् पाद: पूर्यते। लोके श्लोकचरणपूर्णतायां त्वादयः प्रवर्त्तन्ति। यथा – "तु हि च स्म ह वै पादपूरणे"[16]। परन्तु प्र सम् उप उद् एते उपसर्गाः प्रयागाभावात् भाषायामनर्थकं स्यात्। पादपूरणार्थे यथा –

)i) प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे। (ऋ. 7.8.4)।

)ii) संसमिधुवसे वृषन्। (ऋ.10.191.1)।

)iii) उपोप मे परा भृश। (ऋ.1.126.7)।

)iv) किं नोदद् हर्षसे दातवा उ। (ऋ.10.176.2)।

)v) प्रप्रक्षयाय पन्यसे जनाय। (कौथुमसंहिता – 2.935)।

)vi) उदुत्ते मधुमत्तमा गिरस्तोमास ईरत। (मैत्रायणीसंहिता – 1.3.39)।

)vii) उपोप ह वा एनं पशवो यान्ति नापयन्ति य एवं वेद। (मौत्रायणीसंहिता - 4.2.8)।

)viii) सं सं स्रवन्तु पशव: समश्वा: सम पुरुषा॥ (शौनकीय संहिता – 2.263)। एवंप्रकारेण "प्र"उपसर्गस्य द्वाविंशतिस्थलेषु, "सम्" उपसर्गस्य अष्टसु स्थलेषु, "उप" उपसर्गस्य चतुर्दशस्थानेषु, "उद" उपसर्गस्य त्रिषु स्थलेषु सूत्रानुसारं प्रयोगो दृश्यते।[17]

पादपूरण इति किम्? प्रदेवं देव्या धिया (ऋ. - 10.176.2)। अत्र पादपूर्णत्वात् न दित्वकार्यम्।

(ग) वैदिकभाषायां वीप्सामूलका उपसर्गाः

वैदिकसंहितास्वेतादृशा उपसर्गाणां व्यवहारो दृश्यन्ते। यस्तेषां स्वतन्त्रपदसामर्थ्यमथ च स्वतन्त्रार्थसामर्थ्य क्रियानिराकाङ्क्षत्वेन, नामनिराकाङ्क्षत्वेन चाभिव्यक्तं भवति। वैदिक संहितायाम् एकस्यैवोपसर्गस्याभ्यासेन वीप्सया प्रयोगो अवलोक्यन्ते। यथा –

(i) अधोऽधः (नीचैर्नीचैः) – "अध" इत्युपसर्ग ऋग्वेदे वीप्सया प्रयुक्तः। तथा हि मन्त्रः – "अधा शधीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधेनं वृका" इति (ऋ.सं.10.95.14)। अस्मिन् मन्त्रेऽधशब्दोऽर्थभूयस्त्वायाभ्यस्तः। यथा – "अध + अध + शी(ङ्) - स्वप्ने।अधोऽध: शयीत – भूमौ शयीत इत्यर्थः।

)ii) अपाप (उत्कृष्टतयापोहति)। ऋग्वेदे "अप" इत्यस्याभ्यासो दृश्यते। यथा – अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभं मघवा यः कवासख" इति (ऋ.स.- 5.34.3)। अप + अप + उह (वितर्के) = अपापोहति = अत्युत्कृष्टतयापोहति। इत्यर्थः।

)iii) अभि + अभि = अभ्यभि (पौन:पुन्येन) छन्दसि "अभि" इत्यस्याभ्यासो बहुबोपलभ्यते। यथा – "अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे द्युम्नेरभि प्रणानुमः" इति (ऋ. - 1.78.1)।अत्र स्कन्दस्वामिनोक्तं यत् - "अभि" इत्युपसर्गः "प्रणोनुम" इत्याख्यातेन सम्बध्यते।अभि अभि प्रणोनुमः। यत्र पौन:पुन्येनोपसर्गाभ्यासः, तत्र तत्सम्बन्धिन: क्रियापदस्याप्यभ्यासो द्रष्टव्यः।अभिप्रणोनुमः, अभि प्रणोनुमः इति। अत्र स्कन्दाचार्यो निर्दिशति यद् उपसर्गाभ्यासादख्यातस्याप्यभ्यासः कर्त्तव्योऽर्थभूयस्त्वाय।

)iv) परा + परा = परापरा (अत्यन्तपरा) - अत्यन्तदूर्ध्ववर्तिनी इत्यर्थः। ऋग्वेदे परा इत्यपुसर्गस्याप्यभ्यासोऽवलोक्यते। यथा – मो

---

[16] अमरकोषः-अव्ययवर्गः – पृ.४४४।

[17] पाणिनीय वैदिकसूत्रमीमांसा – पृ.५६९।

ISSN : 2583-2271
Vol. - I, No. 1: 2021

षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत्'' इति (ऋ.सं.- 1.38.6)। युष्मत्प्रसादादेव दूरवर्तिनीत्यर्थः'' इति।

(घ) वैदिकसाहित्ये प्रादयो भिन्ना उपसर्गा:

वैदिकवाङ्मये उपसर्गसंख्यासीमा-निर्धारणे महदन्तरायभूतार्थातिशययोर्गाज-धृक्षेव। अत्राधस्तात् केचनैतादृशाः ''उपसर्गाः क्रियायोगे'' इति परिभाषाऽनुविद्धा अनुस्यूताश्च वैदिकोपसर्गाः प्रस्तूयन्ते, येषां प्रयोगा निरुक्तादनु स्थगितप्रायाः, किन्तु वैदिकसाहित्ये तु ते उपसर्गत्वेनामृष्टा व्याख्यातृभिर्व्याख्याताश्च। यथा –

)i) अपाक् (अधीगमनार्थे) – ''एवैवापागपरे सन्तु दूढ्यो'' (ऋ.सं. - 10.45.7) अत्र अपाक् शब्द उपसर्गरूपेण प्रयुक्तः। सायणाचार्येण उक्तम् – अपरे अपाक् सन्तु, अधोगन्तारो भवन्तु इति। अपाक् + अस् (भुवि) = अपाक् सन्तु।

)ii) अरम् (वारणार्थे)। हविष्मन्तो अरंकृत: (ऋ.सं.- 1.14.5) सायणाचार्येण प्रतिपादितम् – अरंकृत: - अलंकुर्वन्तीत्यरंकृतः। परवर्त्तिकाले संस्कृतसाहित्ये तु अलम् इति निपातो व्यवह्रियते। तथाहि - अरम् = कृ (करणे) =अरंकृतः) अलंकृतः = भूषित इत्यर्थः। दृश्यते च वैदिकेरेफध्वनेलौकिक-संस्कृतभाषायां लत्वम् र् > ल, यथा – रघुः, रघ्वी > लघ्वी चेति।

)iii) अर्वाक् (अभिमुखार्थे) – यथा - अर्वाडेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिवा मदाय'' इति (अ.वे.-20.9.2) विशेषतो गम्, भू, पत्, कृ, प्रभृतिभिर्धातुभिः सह अस्योपसर्गता दृश्यते।

(iv) आशु (शीघ्रार्थे) – ''आयर्ददाशुर्वाजेभिराशुषाणा:'' इति (ऋ.सं.- 1.147.1)। ''आशु + षण (संभक्तौ = आशुषाणाः - शीघ्र संभक्तारः। एवमेव आप, त्रै, प्रभूतिभिरिति धातुभिः सह आशुशब्द-उपसर्गत्वेन प्रत्युक्तः। तैत्तिरीयसंहितायां भट्टभास्करेणोक्तम् - आशुपसर्गस्य अक्षरयो: स्थानविनिमयः॥

)v) कुवित् (बह्वर्थे)। ''मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत्'' (ऋ.सं. - 2.35.2)।

)vi) ज्योक् (चिरार्थे) - ज्योगभुवन्ननुधूपितासो हत्वी तेषामाभरा नो वसूनि'' इति (ऋ.सं.- 2.31.10)।

)vii) न (अतिशयार्थे) - देवो भुवन्नवन्वेदा म ऋतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजोषत्'' (ऋ.सं. - 4.23.4)।

)viii) पुरु (बह्वर्थे) – ''क्व त्या वल्गू पुरुहूताद्य दूतो न स्तोमोऽविदब्बभस्वान्'' इति (ऋ.सं.- 6.63.1)।

)ix) पुरस् (अग्रगमनार्थे, सत्कारार्थे च) – '' श्रद्दोवा अदधतागच्छसुरोधां य एवं विद्वान्'' इति (तै.सं.- 7.4.1)।

)x) मा (निषेधे, अङ्गीकारे च) मा इति शब्दो यद्यपि निपातस्तथापि बहुत्रास्य व्यवहार: क्रियानुषङ्गतयोपलभ्यते। लुङ्-लङ्लकारयोरडागमं निषेधयति, तेनापि सिद्ध्यति यदयं वैदिकभाषायामुपसर्गतायाऽपि प्रयुज्यमान आसीत्। तथा च – ''इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतत्'' (ऋ.सं.- 10.8.4)। अत्र मा शब्द क्रिययाऽनुषक्तव्यः इति अर्थात् क्रियासाकाङ्क्षस्सन् उपसर्गतयाऽस्य व्यवहारः।

)xi) वृथक् (पृथगर्थे) – ''यतन्ते वृथगग्नयः'' (ऋ.सं.- 8.34.4)।

)xii) वषट् (देवहविर्दाने) – ''स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड वौषट् स्वधा''।

)xiii) शू = (अव्यक्तवाचि) – ''यत्त सादे सहसा शूकृतस्य पार्ष्या वा कशया वा तुतोद'' इति (ऋ.सं. -1.62.17)।

)xiv) सना (चिरार्थे) – ''आ तिष्ठति मघवा सनश्रुत इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पति'' इति (ऋ.सं. - 10.24.3)।

)xv) सीत् (उच्चशब्दनिर्घोषे) – ''मन्द्रा मध्यास्तथा तारा: सप्रपादस्तु सीत्कृतम्'' इति। (सिद्धशब्दार्णवः - 254.55)।

)xvi) हुरुक् (कुटिलार्थे) – ''महाँ अदब्धो वटुणो हुरुग्यते'' इति (ऋ.सं.- 9.77.5)। एवं वैदिकभाषायामेव विमृश्यमाणानामथ च वैदिकमन्त्रेष्वेव लब्धप्रयोगवतां केचनोपसर्गाणां व्यवहारा: अत्रोपलक्षणतयोदाहृताः।

(ङ) वैदिकसाहित्ये धात्वर्थे उपसर्गाणां प्रयोगः

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (5.1.118) धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानत्स्वार्थे वतिः स्यात्। यदद्वतो निवत: (ऋ.10.142.4) धातो: प्रागेव प्रायश उपसर्गाः प्रयुज्यन्ते। तत्र धातुर्धात्वर्थः क्रिया, अर्थ: प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् साधने वर्तमानात् उपसर्गात् स्वार्थे वतिप्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। यथा – उद्गत इत्यर्थे, उद् + वति = उद्वतः, निर्गत इत्यर्थे नि + वति = निवतः। एवमुदाहरणं यथा –

)i) आ + वति = आवत:। आवतस्त आवत: परावत: आवतः॥ (शौ. - 5.30.1)

(ii) उद्। वति = उद्वतः। या: प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः। (ऋ. - 7.50.4)

(iii) प्र + वति = प्रवतः। सप्त प्रति प्रवत आशयानम्। (ऋ. - 4.19.3)

(iv) परावति = परावतः।अथो शक्र परावतः। (ऋ. - 3.37.11))

(v) नि+वति = निवतः। योऽस्मत् पाकतर उन्निवता (तै. - 3.24.411)।

एवं प्रकारेण सूत्रस्यास्य प्रयोगो वेदे चतुर्विंशतिस्थलेषु दृश्यते।[18]

वैदिकभाषाया गवेषणप्रसङ्गे केचनैतादृशा अप्युपसर्गा दृष्टिपथमायाताः, येषां सङ्कलनमाचार्यपाणिनिस्वीकृत-निपाताव्ययेष्वेव दृश्यते। भारतीयवाङ्मयस्य अनुसन्धानेनेदमपि कथयितुं शक्यते यदुत्तरोत्तरम् उपसर्गाणां संख्या तनुतरायते कृशायते वा। वैदिक-साहित्ये निपातोपसर्गाणां चिन्तनमर्थनिर्धारणं च पदविज्ञानदृष्ट्या नावलोक्यते, अपितु द्योतकत्व-वाचकत्वदृशा ते विमृष्टाः। अत एव महामति-पतञ्जलिनापि सङ्केतितं यत् – ''उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः॥'' इति शम्।

[18] पाणिनीय वैदिकसूत्रमीमांसा – पृ.३४४।

ଔଊଉଈଓ

सहायकग्रन्थसूची

- ऋग्वेदसंहिता-अनु•रामेश्वरम,हरफप्रकाशनी, कोलकाता,२०११
- यजुर्वेदसंहिता-अनु•श्रीविजनविहारी गोस्वामी,हरफप्रकाशनी,कोलकाता,२०११
- वैदिकधात्वर्थविचार-प्रो. सत्यदेवनिगमालंकारः, प्तिभाप्काशन, दिल्ली, २०१२
- वैदिकव्यारणम्-भवानीप्रसादभट्टाचार्यः-संस्कृतपुस्तकभण्डारम्,कोलकाता,१९८६
- पाणिनीयवैदिकसूत्रमीमांसा-सत्यदेवनिगमालंकारः, प्रतिभाप्रकाशन, दिल्ली, २००९
- रघुबंशमहाकाव्यम्-सञ्जीवनीटीका-मोतिलाल बनारसी, दिल्ली, २०१०
- अमरकोषः-रामाश्रमीटीका-चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९७३
- महाभाष्यम्-सम्पा•गुरुप्रसादशास्त्री-राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्,नई दिल्ली,२००६
- निरुक्तम्-दुर्गाव्याख्या-चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,१९९५
- शब्दकल्पद्रुमः-राधाकान्तदेवः-राष्टिय-संस्कृत-संस्थानम्-नई दिल्ली,२००६